

Второй мировой войны: историография и опубликованные источники // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2003 – 335 с. / Сер. “Політологія і етнологія” – Вип. 23. – С. 79–96.

Мищак І.

Діяльність архівних установ України в роки Великої Вітчизняної війни

Період Великої Вітчизняної війни, незважаючи на численні дослідження, досі залишається недостатньо висвітленим у науковій літературі. Якщо перебіг бойових дій, робота оборонної промисловості детально відображено в працях дослідників, то діяльність окремих галузей і сотень тисяч людей, їх внесок у перемогу і досі невідомі не лише широкому загалу, а й науковцям. Серед них — архівна справа та діяльність українських архівістів.

Звичайно, архівній роботі в роки Великої Вітчизняної війни, у тому числі й евакуації українських архівів у східні райони СРСР, присвячено ряд праць, особливе місце серед яких посідають дослідження О. Г. Мітюкова, М. Г. Дубик та інших авторів, помітну увагу цьому періоду приділено й у “Нарисах історії архівної справи в Україні”¹. Проте ряд питань і досі залишаються мало дослідженими.

Пропонована стаття є спробою дослідити роль архівістів у збереженні національної архівної спадщини, використання інформації архівних документів у період Великої Вітчизняної війни.

Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз і стрімке просування вермахту по території України призвело до певної розгубленості вищого партійно-державного керівництва. Лише 27 червня 1941 року прийнято постанову ЦК ВКП(б) та Ради Народних Комісарів СРСР (РНК) про порядок вивезення й розміщення людей та майна. Усі цінності,

сировинні та продовольчі запаси, які неможливо вивезти, підлягали знищенню. Відповідні директиви було розіслано й архівним установам, які перебували в безпосередній близькості від лінії фронту, проте до того часу більшість західних областей України вже були окуповані.

Згідно з наказом, у першу чергу, евакуації підлягали оперативні документи правоохоронних органів, НКДБ, вищих органів державної влади, матеріали, які містили дані про обороноздатність країни, обліково-довідковий апарат архівів. Вивезенню також підлягали усі документи партійних архівів, а ті, які неможливо було вивезти, підлягали знищенню. Водночас більша частина унікальних документів, що мали науково-історичне значення, залишилися на окупованій території.

Проте, навіть із тих документів, які були визначені для вивезення як першочергові, через стрімкий наступ фашистських військ та гостру нестачу транспортних засобів в умовах воєнного часу вивезти вдалося далеко не всі.

Вивезення архівних документів з України проводилося часто спонтанно, оскільки плани евакуації архівів вчасно не були розроблені. На окупованій території залишилися практично всі документи західних областей України (вдалося частково врятувати лише обліково-довідковий апарат та окремі документи оперативного значення), а значна частина документів при відступі була знищена. Евакуювати повністю не вдалося навіть документи Центрального партійного архіву ЦК КП(б)У, тому більшість було знищено.

Узагалі знищенню підлягали всі документи партійних архівів, тому саме вони зазнали під час відступу радянських військ найбільших втрат. Усього з України вдалося евакуювати близько 6500 фондів держархівів обсягом 1,5 млн. справ та понад 700 тисяч справ із фондів партархівів, які на той час склали близько 1,5 млн. справ. Водночас вивезення навіть цих документів відбулося в основному завдяки самовідданості й наполегливій праці архівістів, які власноруч упакували

архівні документи, знаходили транспорт та супроводжували архіви під час евакуації.

Проте нищення і пошкодження документів архіви зазнали і в евакуації. Це сталося тому, що не було визначено єдиного місця зосередження документів та не підготовлено приміщення для їх довготривалого зберігання. Архівні документи з України було розкидано по різних населених пунктах РСФРР та інших республік СРСР. Зокрема, згідно з даними Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР від 10 листопада 1941 року, у м. Балашов Саратовської області перебували Державний архів Кіровоградської області, Державний архів Полтавської області, Кременчуцький та Лубенський державні архіви Полтавської області, Державний архів Сталінської області і Артемівський державний архів Сталінської області. Державний архів Чернігівської області перебував у м. Ульяновську Куйбишевської області. У м. Уральську перебував Державний архів Миколаївської області і частина архіву Одеської області, іншу частину Одеського архіву було вивезено до Сталінграду. В Актюбінську Казахської РСР перебували Державний архів Тернопільської області, Державний архів Дніпропетровської області і Державний архів Сумської області. Документи центральних державних архівів Української РСР із Києва і Харкова було вивезено до Златоуста Челябінської області (з них повністю було евакуйовано лише Центральний архів революції). Там само було зосереджено і УДА НКВС УРСР².

Для роботи в прифронтовій смузі восени 1941 року УДА НКВС УРСР залишило дві спеціальні групи архівістів: П. І. Павлюк, І. П. Олійник та інші — в Харкові і група у складі П. П. Гудзенка, І. Й. Кирея, Л. І. Добровольської — у Ворошиловграді³. Перед групами було поставлено завдання керувати роботою архівних органів, закінчити евакуацію документів із Ворошиловградського облдержархіву і його філіалу в Старобільську, філіалу Харківського облдержархіву в м. Куп'янську.

У жовтні 1941 року територію України залишила Харківська група. Її було переведено до Златоуста для роботи в архівних установах України в евакуації. До Ворошиловградської групи було включено О.Ю. Безуглого і М. І. Кравченка, а група зайнялася збиранням документальних матеріалів у прифронтовій смузі.

Незважаючи на розпорошеність українських архівів по різних містах і відсутність чіткого керівництва, НКВС і Головне архівне управління (ГАУ) НКВС СРСР вимагали негайно налагодити архівну роботу. Так, згідно з наказом начальника ГАУ НКВС СРСР від 9 грудня 1941 року від УДА НКВС УРСР вимагалось організувати роботу по використанню документальних матеріалів у відповідності з циркуляром ГАУ НКВС СРСР від 9 серпня 1941 року “Про науково-видавничу роботу архівних органів НКВС у зв’язку з Вітчизняною війною народів СРСР проти фашистської Німеччини”. Циркуляр передбачав видання популярних брошур і збірників документів, публікацію статей у періодичній пресі, організацію лекцій, доповідей і розмов, радіопередач та виставок на воєнну тематику з пропагандистською метою⁴.

Ще одним пріоритетним завданням архівної роботи стало виявлення документів, які мали для органів НКВС оперативне значення. Так, ще з перших днів війни архівісти мали виявляти осіб, які з наближенням фронту підлягали виселенню у тиллові райони. Зокрема, це стосувалося осіб німецької національності. Також архівісти виявляли осіб, які могли виявитися шпигунами. До цієї категорії було віднесено усіх співробітників колишньої царської адміністрації, військових та правоохоронних органів, а також представників адміністрації і військових усіх українських націоналістичних урядів 1917–1921 рр.

Крім цього, архівісти мали виявляти документи народно-господарського значення: дані геологорозвідок про родовища кам’яного вугілля, нафти, золота, платини, алюмінію та інших

корисних копалин, а також проекти і плани будівництва залізниць.

Що стосується наукової роботи дослідників у архівах, то, згідно з наказом начальника ГАУ НКВС СРСР від 27 серпня 1941 року у зв'язку з воєнним станом, їх доступ у читальні зали було припинено. З документами архівів дозволялося працювати лише представникам архівних органів, воєнного командування, органів НКВС, судово-слідчих органів, органів прокурорського нагляду і співробітникам архівів, що працювали за затвердженими органами НКВС планами⁵.

Таким чином, навантаження по науковій роботі на співробітників архівів ще більше посилилось. Водночас налагодити нормальну роботу було неможливо як через недостатню кількість кваліфікованих працівників, так і через поганий стан матеріальної бази приміщень, наданих під архівосховища. У більшості з них документи були звалені штабелями, що унеможливило швидкий пошук потрібних матеріалів.

Через ці та ряд інших причин архівну роботу в 1941 році вдалося налагодити лише у Златоустській евакогрупі, де було зосереджено основний масив документів та кваліфіковані працівники. Умови збереження документів там теж були значно кращими, порівняно з іншими евакогрупами, оскільки під архівосховище було відведено кам'яне приміщення колишнього музею. Завдяки достатній площі приміщення документи було складено на полицях та систематизовано, а з кінця листопада 1941 року почалося їх наукова розробка. Проте, основний робочий час було затрачено на виявлення так званих "контрреволюційних елементів". Так, до початку 1942 року співробітниками евакогрупи з цією метою було розроблено 2798 справ і взято на облік 5223 особи. Складені списки передавалися до УДА НКВС УРСР, а окремі з них безпосередньо оперативним підрозділам НКВС.

За основу архівної роботи в 1942 році було взято розроблення документів для оперативних цілей НКВС. Це,

зокрема, складання спеціальних довідників по політичних партіях, військових, розвідувальних і правоохоронних органах, що діяли в Україні у 1917–1921 рр. та в Західній Україні до 1939 року. Проте, на початок 1942 року чисельність співробітників в евакогрупах була недостатньою для проведення повноцінної роботи. Частина архівістів ще перебували в дорозі і не прибули до місця призначення, а частина – перебувала у складі оперативних груп у прифронтовій зоні. Безпосередньо з евакуюваними архівами перебували: в Златоусті — 36 чол. (працівники центральних державних архівів та УДА НКВС УРСР), в Актюбінську — 10 чол., у Балашові — 8 чол., в Уральську — 3 чол., в Ульяновську — 1 чол.⁶ Кількість архівістів у Сталінграді і Шадринську на цей час була не відомою.

Зважаючи на ці обставини, активну архівну роботу могла проводити лише Златоустська евакогрупа. Для налагодження архівної роботи і надання методичної допомоги у січні 1942 року начальник УДА НКВС УРСР відрядив до інших евакогруп працівників УДА, які на місцях мали вирішити усі питання. Також у кожній евакогрупі було призначено досвідченого керівника, який відповідав за збереження документів і ведення архівної роботи. Такими керівниками стали: в Актюбінську — І. Г. Кретов (до війни — начальник Чернівецького архівного відділу), в Уральську — В. А. Бассак (до війни — директор Одеського облдержархіву), у Балашові — Г. С. Пшеничний (до війни — начальник Житомирського архівного відділу), в Ульяновську — В. О. Вострікова, у Шадринську — Л. С. Кондаков. Златоустською евакогрупою керував заступник начальника УДА НКВС УРСР П. П. Гудзенко⁷. Водночас було розроблено плани архівної роботи на рік, розпочато упорядкування наявних документів, що дозволило приступити до їх наукової розробки.

Одним з пріоритетних напрямів архівної роботи в 1942 році було визнано збирання документів воєнного часу. Ця робота проводилася у відповідності з циркуляром № 1 від 16

1942 року “Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників”⁸. Протягом 1942 року до українських архівів було зібрано 1761 примірник газет (23 назви), 9473 брошур, листівок і журналів та 364 німецьких газет, листівок, брошур та інструкцій. Крім цього, було закінчено підготовку збірника документів “Розгром німецьких окупантів на Україні у 1918 році”, написано 4 брошури на воєнну тематику, опубліковано близько 40 статей у періодичній пресі, в основному воєнно-пропагандистського характеру, прочитано понад 30 доповідей і лекцій⁹. Проте, більшу частину наукової роботи проводили співробітники Златоустської евакогрупи, які тільки в першій половині 1942 року підготували і опублікували 18 статей та проводили значну агітаційно-пропагандистську роботу.

Крім науково-інформаційної роботи, архівісти продовжували розроблення архівних фондів з оперативною метою. Зокрема, у 1942 році було розроблено 571 фонд, взято на облік 131055 осіб так званого контрреволюційного елемента та 15304 іноземці. Одночасно архівісти продовжували складати довідки про політичні партії в Україні 1917–1921 рр. і політичні партії та громадські організації Західної України у міжвоєнний період.

Одночасно керівництвом ГАУ НКВС СРСР було відзначено недостатній рівень наукової роботи в усіх архівних установах. У першу чергу, це було пов’язано з малою чисельністю наукових співробітників. Так, на середину 1942 року в УДА НКВС УРСР у Златоусті працювало 15 чол., з них 7 чол. — наукові співробітники. У Златоусті також перебувало 11 наукових співробітників центральних державних архівів. Завдяки цьому Златоустська евакогрупа була укомплектована найбільш досвідченими архівістами, проте і серед них не було жодного випускника Московського історико-архівного інституту (єдиного на той час вузу, який готував кваліфікованих архівістів). Серед інших евакогруп

найбільше наукових співробітників було в Актюбінську — 8 чол., а в інших евакогрупах їх чисельність становила в середньому 2–3 чол.¹⁰ Така кількість наукових працівників була недостатньою для проведення повноцінної роботи.

Відбулося зменшення чисельності наукових праць за матеріалами архівів, що було пов'язано із заборонаю дослідникам працювати з архівними документами. У зв'язку з цим НКВС СРСР у квітні 1942 року переглянув свій наказ від 27 серпня 1941 року, дозволивши працювати з архівними документами дослідникам, які мають завдання і офіційні направлення від наукових установ, вищих навчальних закладів і органів друку, з обов'язковим вказанням теми¹¹.

Негативний вплив на архівну роботу мало і чергове переміщення архівних документів у зв'язку з подальшим наступом німецької армії в 1942 році. Зокрема, довелося повторно евакуювати архіви з міст Балашова і Сталінграда. Крім цього, було остаточно завершено евакуацію документів з України. Так, 27 липня до Златоусту прибули 2 вагони документів із Ворошиловградського облдержархіву, а 14 серпня до Уральська прибули 3 вагони документів із Сталінграда. З них 2 вагони становили документи Одеського облдержархіву, а решту — документи установ Вінницької, Харківської, Сталінської, Полтавської і Запорізької областей та матеріали Управління залізниць. Ще 4,5 вагони документів прибули 27 серпня до Шадринська¹². Таким чином, було остаточно завершено переміщення документів з України.

Поповнення евакогруп новими документами ще більше загостило проблему їх розміщення, оскільки архівосховища і так були переповнені. Крім того, штат архівістів в евакогрупах був не чисельним і кваліфікованих співробітників для впорядкування і розроблення документів не вистачало. Усього ж на 1 січня 1943 року у архівних установах України в евакуації налічувалось 79 співробітників. З них 41 чол. (більше половини) перебували в Златоусті, де діяло УДА НКВС УРСР і були зосереджені центральні державні архіви.

В Актюбінську, Алзі, Шадринську, Уральську і Ульяновську загальна чисельність архівістів становила 33 чол., а опергрупа українських архівістів у складі 5 чол. на чолі з П. П. Гудзенком передислокувалася до м. Енгельса Саратовської області з частиною евакуйованих документів із Ворошиловграда¹³. Зважаючи на ці обставини, розроблення документів, за винятком Златоустської евакогрупи, велося вкрай повільно.

Істотним недоліком архівної роботи в евакуації були неналежні умови збереження документів, головним чином, через недостатній обсяг архівних приміщень та низький рівень їх матеріально-технічного забезпечення. Більш-менш прийнятні приміщення були надані архівам лише в Златоусті, Ульяновську та Шадринську, де їх обсяг дозволив розмістити документи впорядковано на стелажах. В Актюбінську, Уральську, Алзі документи було складено штабелями до стелі у малих і непридатних приміщеннях, а робочі приміщення для архівістів взагалі були відсутні.

Крім евакогруп, документи з України перебували і в інших місцях. Зокрема, у Ката-Кургані Самаркандської області Узбецької РСР зберігалися документи Куп'янського держархіву, а в Омську перебували документи Маріупольського держархіву. Також з України було вивезено документи ряду установ. Так, у Кзил-Орді зберігалися архіви Київського і Харківського держуніверситетів, а частина архівів Київського держуніверситету перебувала в м. Уфі. Проте більшість документів Київського і Харківського держуніверситетів залишилися на місцях або були спалені. В Уфі також перебували документи АН УРСР, а до Ашхабаду було вивезено матеріали Київської кіностудії¹⁴. У цих містах українських архівістів не було, і розроблення документів не велося. Але представники УДА НКВС УРСР час від часу здійснювали інспекторські поїздки по всіх місцях зосередження документів з України з метою перевірки стану їх збереження.

З метою поліпшення архівної роботи УДА НКВС УРСР розробило ряд заходів, звернувши увагу на надання методичної допомоги та підвищення кваліфікації працівників. Зокрема, у відповідності з розпорядженням ГАУ НКВС СРСР вперше в евакуації з 20 жовтня 1942 року розпочалися виробничі навчання. До початку 1943 року було проведено 9 таких занять, на яких читалися лекції з історії архівної справи, відбору документів для збереження, методів описування документів і складання інвентарних описів, особливостей збирання документів і архівної роботи в умовах воєнного часу тощо¹⁵. Такі навчання дали певні результати, однак вони не були чисельними і не могли істотно вплинути на стан справ.

Черговим кроком у поліпшенні організації архівної роботи стало проведення 29–30 грудня 1942 року в УДА НКВС УРСР у Златоусті наради керівників евакогруп спільно з директорами архівів і їх заступниками. У нараді також взяли участь завідувачі відділами УДА, центральних архівів і провідні архівісти. Під час наради було детально проаналізовано стан архівної роботи за роки війни. Загалом констатувалося, що проведений обсяг роботи недостатній. Серед основних перешкод в архівній роботі називалися незадовільні умови збереження документів у більшості евакогруп, зокрема, недостатній обсяг архівосховищ та відсутність робочих кімнат, а також недостатня чисельність наукових співробітників. Окремо вказувалося на відсутність постійно діючих курсів підвищення кваліфікації архівістів¹⁶. У ході наради також було прийнято рішення відрядити в Україну оперативні групи архівістів для відновлення мережі архівних установ і налагодження архівної роботи.

З початку 1943 року розпочалося звільнення території України від фашистських загарбників, у зв'язку з чим до звільнених областей направлялися оперативні групи архівістів. До їх складу включали найбільш досвідчених співробітників евакогруп архівів України. Це, у свою чергу, призводило до зменшення архівної роботи в евакуації.

Зокрема, якщо на 1 січня 1943 року в УДА НКВС УРСР і центральних архівах в Златоусті працювали 41 чол., то на 1 липня 1943 року — 32 чол., в Актюбінській евакогрупі — відповідно 10 і 8 чол., у Шадринській — 9 і 7 чол., в Уральській — 8 і 4 чол., у Алзі — 3 і 1 чол. Без змін залишився лише склад Ульяновської евакогрупи — 3 чол. Водночас чисельність архівістів в евакогрупах на Україні з 1 січня до 1 липня 1943 року зросла з 5 до 19 чол. Крім цього, трьох працівників архівних установ України призвали до лав Червоної Армії¹⁷.

Незважаючи на кадрові зміни, співробітники евакогруп продовжували розроблення документів. Як і раніше, робота проводилася за такими напрямками: розроблення документів з оперативною метою, науково-видавнича робота, архівно-технічна робота, довідкова робота і використання інформації архівних документів з народногосподарською метою. Зокрема, лише за перше півріччя 1943 року на замовлення НКВС було складено 3 довідки про українські партії у Західній Україні у міжвоєнний період, 4 довідки про петлюрівські підпільні організації в Україні у 1921–22 рр., 2 довідки-огляди на фонди установ українських націоналістичних урядів 1917–21 рр.¹⁸ Протягом даного часу архівісти працювали над підготовкою 4-ох збірників документів, опублікували 7 статей у періодичній пресі та склали бібліографічний довідник основних видань і публікацій архівних установ України з 1925 по 1943 рік.

Окремим видом архівної роботи було розроблення документів секретних фондів архівів. Ця робота в 1943 році велася як в евакуації, так і над документами, зібраними у звільнених областях України. Перед працівниками ставили завдання складати довідники на окремі політичні угруповання, готувати спеціальні довідки і огляди для НКВС–НКДБ. Протягом 1943 року було взято на облік 39726 осіб, з них на 11 376 чол. складено довідки. Окремо за документами періоду Великої Вітчизняної війни було складено 122 списки-довідки

на 23070 осіб (головним чином — це особи, які в період окупації працювали у німецьких установах чи перебували в них на службі)¹⁹. Отже, робота архівістів в евакуації проводилася одразу за кількома напрямками, проте головна увага приділялася розробленню секретних архівних фондів з оперативною метою.

Протягом 1944 року з числа співробітників евакогруп в Україну було переведено ще ряд архівістів, а в евакуації залишилися лише ті, хто готував документи до повернення в Україну. Тому обліково-довідкову роботу було зведено до мінімуму і вона спрямовувалася на збереження архівних фондів.

Таким чином, на початку Великої Вітчизняної війни українські архівісти провели величезну роботу по евакуації документів та налагодженню їх наукового використання.

Використання архівних фондів в евакуації зводилося до розробки фондів для оперативних потреб органів НКВС та державної безпеки і з пропагандистською метою.

Основними перешкодами, які негативно позначилися на стані архівної роботи, були нечисельний штат кваліфікованих архівістів, недостатнє фінансування, поганий стан матеріальної бази, розпорошеність архівів по різних містах Сходу СРСР, що ускладнювало зв'язок між ними, надання методичної і практичної допомоги. Проте, помітним успіхом українських архівістів у роки війни стало не лише збереження документів Державного архівного фонду й активна пропагандистська робота, а й концентрація значної кількості матеріалів з історії Великої Вітчизняної війни, які склали основу джерельної бази воєнної історії.

Примітки:

¹ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с; *Дубик М.Г.* Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 189 с; Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). – Ф. 1, оп. 1, спр. 2131. – Арк. 79; спр. 2313. – Арк. 1.

³ Гудзенко П.П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1958. – № 2. – С. 32.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 2313. – Арк. 4.

⁵ Там само. – Спр. 2128. – Арк. 18.

⁶ Там само. – Спр. 2313. – Арк. 60.

⁷ Там само. – Арк. 11.

⁸ Там само. – Спр. 2697. – Арк. 41.

⁹ Там само. – Спр. 2334. – Арк. 4–6, 7–8.

¹⁰ Там само. – Спр. 2351. – Арк. 20, 34.

¹¹ Там само. – Спр. 2312. – Арк. 34.

¹² Там само. – Спр. 2313. – Арк. 93–95.

¹³ Там само. – Спр. 2334. – Арк. 5.

¹⁴ Там само. – Спр. 2352. – Арк. 3–13.

¹⁵ Там само. – Спр. 2362. – Арк. 2.

¹⁶ Там само. – Спр. 2338. – Арк. 15–18.

¹⁷ Там само. – Спр. 2439. – Арк. 49.

¹⁸ Там само. – Арк. 51.

¹⁹ Там само. – Спр. 2450. – Арк. 14–16.

Степенькіна П.Я.

Німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції 1944 р.: сучасні історіографічні дослідження

Корсунь-Шевченківська наступальна операція, як одна із значних операцій з оточення і знищення великого угруповання німецьких військ у роки Великої Вітчизняної війни, була проведена військами 1-го і 2-го Українських фронтів під командуванням генералів армії М. Ф. Ватутіна та І. С. Конєва з 24 січня по 17 лютого 1944 року.